

१०
१६

अथ

Siddhanta Muktaavali

९०
१६

अन्यनामः -

सिद्धान्तमुक्तावलिः

कर्तृनामः -

विश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यः

विषयः -

न्यायशास्त्रम्

१५३

१०
१६

को०

या इति स्वरूपकथनं न तु तल्लक्षणं गगनादावति व्याप्तेः मूर्त्तगुणा इति वेगेन स्थितिस्थाप
कोप्युपलक्षणीयः अमूर्त्तेषु न वर्त्तत इत्यर्थः॥ लक्षणं तु तावदन्या न्यत्वं एव मयेऽपि उच्यते
येषामिति अमूर्त्ता मूर्त्तगुणा इत्यर्थः॥ अनेकाश्चिन्ता इति संयोगविभागदि। त्यादीनि
दिदृक्तीनि त्रित्यवतुष्टादिकं त्रिचतुरादि वृत्तीति बोध्यं अतः शेषेति रूपरसगंधस्य
शैकल्यपरिमाणौ कथं कथं परस्परत्वं बुद्धि सुखदुःखेच्छादेषप्रयत्नगुरुत्वद्वयं
त्वत्वे ह संस्कारा इष्टशब्दा इत्यर्थः॥ बुद्ध्यादीति बुद्धि सुखदुःखेच्छादेषप्रयत्न इत्यर्थः॥ स्य
त्रां ता इति रूपरसगंधस्य शब्द इत्यर्थः॥ इच्छा इवत्वं वे शेषिका इति विशेषणव्यवस्थेति
षिकाः स्वार्थे ठक् विशेषणगुणा इत्यर्थः॥ संख्यादिरिति संख्यापरिमाणपथकं योग- सं
विभागपरत्वापरत्वानीत्यर्थः॥ दीदृयेति चक्षुषा ह्यपि ग्रहणयोग्यत्वात् बाह्ये
ति। रूपादीनां चक्षुरादि ग्राह्यत्वात् विभूतनामिति बुद्धि सुखदुःखेच्छादेषप्रयत्न
मो धर्मभावना शब्दा इत्यर्थः॥ अकारणेति कारणगुणेन कार्ये ये गुणा उच्यन्ते ते ते कार
णगुणा एव कारूपादयो वक्ष्यन्ते बुद्ध्यादयस्तु न तादृशा आत्मादेः कारणाभावात् पाकज
रूपादीनां कारणगुणा एव साभावा इयाकजा इत्युक्तं तथा विधं अपाकजं सवेदसमवायि

१ कारणगुणे इति अमूर्त्तगुणस्य धर्मभावना शब्दा इत्यर्थः॥
२ यानि संयोगजन्येति अमूर्त्तगुणस्य धर्मभावना शब्दा इत्यर्थः॥

क। एवंस्मितरथापके लयोरपि ज्ञेयं।

त्वमिति घटादिरूपरसगंधस्य र्शाः कपाळादिरूपरसगंधस्य र्शोभ्योभवति। एवं कपाळा
दिपरिमाणोदीनां घटादिपरिमाणाद्यसमवायिकारणत्वं त्राब्दस्यापि द्वितीयशब्दप्रति
निमित्तत्वमिति बुद्ध्यादीनामिच्छादिनिमित्तत्वादिति भावः। द्विधैवेति असमवायि
कारणत्वं निमित्तकारणत्वं च तथा हि। उत्पन्नस्य र्शोत्पन्नस्य र्शो स्यात्समवायिपाकजे निमि
त्तं गुरुत्वं। गुरुत्वं पतनयोरसमवायिप्रतिघाते निमित्तं। वेगो वेगस्यंदयोरसमवा
यीअप्रतिघाते निमित्तं। इव हं इव हस्यंदनयोरसमवायिसंग्रहे निमित्तं। भेरीदं उ संयो
गः। शब्दे निमित्तं भेरीकाशसंयोगो समवायी। वंशदलद्वयविभागः शब्दे निमित्तं वंश
दलाकाशविभागो समवायीति। प्रादेशिकः। अव्याप्यवृत्तिः। वधुरिति। रूपत्वं जाति
स्तप्रचक्षते। रूपशब्दो लोकिनी प्रतीतिरस्तीति चेन्मास्तरूपशब्दप्रयोगस्तथा
पि नीलपीतादिष्वनुगतजातिविशेषो नुभवसिद्ध एवरूपशब्दाप्रयोगेपि नीलोवर्णः
पीतोवर्ण इति शब्दो लोकिनी प्रतीतिरस्यैव। एवं नीलत्वादिकमपि प्रसूक्ष्मसिद्धं न वैकै
का एव नीलारुणादिव्यक्तय इत्येकव्यक्तिवृत्तित्वात् नीलत्वादिकं न जातिरिति वाच्यं।
नीलो नष्टोरक्त उत्पन्न इत्यादि प्रतीते नीलादेरुत्पादविनाशशालित्या नानात्वादप्य
था एक नीलनाशो जगदनीलमापद्यते। न च नीलसमवायरक्तसमवाययोरेव विनोदो

रिव

सि

वर्णः

३७

त्यादविषयकोसोप्रत्यय इति वाच्यं। प्रतीत्यासमवायानुल्लेखात्। न वस एवायं नील इति प्रत्य
 खांशो घवेकमिति वाच्यं। प्रत्यक्षस्य तज्जतीयविषयत्वात्। सैवेयं गुर्वरीतिवत्। लाघवं तु प्र
 त्यक्षवाचिती। अन्यथा घटादीनामप्येकप्रसंगात्। उसादविनां शबुद्धेः समवायावलंब
 नत्वापत्तेः। एतेन रसादिकं व्याख्यातं। चक्षुर्ग्राह्यमिति। चक्षुर्ग्राह्यविशेषगुण इत्यर्थः। एव
 मपि उपलंभकं उपलब्धि कारणं इदमेव विवक्ष्यते। चक्षुष इति। द्रव्यगुणसामान्या कर्म
 नां वाक्षुषप्रत्यक्षं प्रति उद्भूतरूपं कारणं। तद्रूपं शुक्लपीतरक्तनीलकुलककुंबुरादिभेदा
 दनेकप्रकारकं भवति। ननु कुंबुरं कथं मतिरिक्तरूपं। इत्थं नीलपीठारज्जो वयवीनता ता
 व नीरूपो प्रत्यक्षः। ह प्रसंगात्। नापि व्याप्य हति नीलादिरूपमु स्यद्यते पीता वहे
 देनापि नीलोपलब्धिप्रसंगात्। नाप्यव्यहति नीलादिकमु स्यद्यते। व्याप्य हति जातीय
 गुणानाम व्याप्य हति चे विरोधात्। तस्मान्नाना जातीयरूपैरवयविनिविजातीयं चित्र
 रूपमारभ्यते। अत एवैकं चित्रमिति अनुभवोपि। नाना रूपकल्पने तु गौरवात्। इत्थं च
 नीलादीनां पीताद्यारंभे प्रतिबंधकत्वं कल्पनादवयविनिनपीताद्युत्पत्तिः। एतेन स्पष्टो
 विव्याख्यातः। रसादिकमपि नाप्यव्यहति किंतु नाना जातीयं सवदवयवैरा रज्जेव य र
 विनिरसाभावेपि न क्षति तत्र रसनं यावयवरस एव गृह्यते। रसनेंद्रियादीनां द्रव्य

नर

स६

३७

हि सामर्थ्याभावात्। अवयविनि रसत्वेपि क्षते रभावात्। जलदीति। जलपरमाणोते जपरमाणौ वरु
 पंनि स्यात्। पृथिवी परमाणु रूपं तु नि स्यात्। तत्र पाकेन रूपांतरो स्यात्। न हि घट स्पर्शा कानं तरंतद
 वय गोपकं उपलभ्यते। न हि रक्तकपालस्य कपालिका नीला वयवाभवंति। एवं क्रमेण परमा
 णावपि पाकसिद्धेः। अन्यत्र। जलते जपरमाणु रूपमिन्नं रूपं सहेतु कं रसं निरूपयति रस
 स्थिति। सरुकारीति। रासन शाने रसकारणमि स्यर्थः। फलवदिति। जलपरमाणो रसो नि स्या
 न्यः सर्वोपि रसो नि स्य इत्यर्थः। गंधं निरूपयति घ्राणया दृशति। उपस्सरक इति घ्राणजन्यज्ञा
 ने कारणमि स्यर्थः। सर्वोपि गंधो नि स्य एवं। स्पृशेति निरूपयति। स्पृशेति। उपकारक इति स्पर्शा
 शो न प्र सृजेत् स्पृशेः कारणमि स्यर्थः। अनुल्ला वीति। पृथिव्या वायो अथ स्पृशेति नुल्ला वीतिः।
 जलस्पृशेतिः। ते जलं। कठिनसुकुमारस्य शौ पृथिव्या एवेत्यर्थः। कठिन स्यादिकं तु न सं
 योगगतो जातिविशेषः। बहुयुगो घृतापत्तेः। फलवदिति। जलते जौ वायुपरमाणु स्पृशेति स्या
 रत्नद्विभरस्य शौ सृजि स्या इत्यर्थः। एतेषां रूपरसगंधस्पर्शानां नान्यत्रेति। पृथिव्या हि रूपरस
 गंधस्पर्शपरावृत्तिः। पावकसंयोगादुपलभ्यते। न हि शतधापि ध्यायमाने जले रूपादिकं पराव
 र्तेते। नीरे सौ रभमौल्यं चान्नयं व्यतिरेकाभ्यामुपाधेरैवेति। निर्णयते। पवनः पृथिव्याः शी
 तस्पर्शो दिवत्। तत्रापि पृथिवी अपि मध्ये परमाण्वावेव प्रा क इति वै शेषिका वदंति तेषा

सूयादीनां

मयमाशयः। अवयविनावयवेष्ववयवेषुपाको न संभवति परंतु वक्रि संयोगेनावयवविषुविनेव
षुखतं त्रेषु परमाणुषुपाकः। पुनश्च पक्ष परमाणु संयोगात् द्वाणुकारि प्रक्रमेण पुनर्महावयवि
पर्यंतमुत्पत्तिं तेजसामतिशयितवेगवशात् सर्वव्यूहनाशो रुटिति व्यूहं तरोत्पत्तिश्चेति।
अथ द्वाणुकारिविनाशमारभ्य कतिभिः क्षणैः पुनरुत्पत्त्या रूपादिमद्भवतीति त्रिष्यबुद्धि
वैशद्यप्रक्रिया। तत्र विभागज विभागानंगीकारेन वक्षणात् दंगीकारे विभागः किं
विहाये क्षो विभागं जनयेत् निरपेक्षस्य तत्तु कर्मत्वं। तत्र यदि द्व्यारंभक संयोगवि
नाशविशिष्टं काळं मपेक्ष्य विभागज विभागस्या तदा दशक्षणा। अथ द्व्यनाशविशिष्ट
काळमवयवं वापेक्ष्य तदैकादशक्षणा। तथाहि। वक्रि संयोगात् परमाणौ कर्म ततः परमाण्व
तरेण विभागस्तत आरंभक संयोगनाशस्ततो द्वाणुकनाशस्ततः परमाणौ त्रयामादिनाशस्त
तो रक्ताद्युत्पत्तिस्ततो द्व्यारंभानुगणक्रिया ततो विभागस्ततः पूर्वसंयोगनाशस्तत आरं
भक संयोगस्ततो द्वाणुकारव्यस्योत्पत्तिस्ततोरूपाद्युत्पत्तिः। ननु त्रयामादिनाशक्षणे रक्तो
त्पत्तिक्षणे वा परमाणौ द्व्यारंभानुगुणक्रिया रक्तमग्नि संयुक्ते परमाणौ यत्कर्म विनाश
मंतरेण गुणोत्पत्तिमंतरेण च तत्र परमाणौ क्रियां तदा भावात् कर्मवतिकर्मो तदनुत्पत्तेः।
निर्गुणो द्व्यारंभानुगुणक्रियानुत्पत्तिश्च। तथापि परमाणौ त्रयामादि निवृत्तिरसमकाळं रक्ता
द्युत्पत्तिरिति चेत् न पूर्वपादिभ्यं सस्यापि रूपां तरे हेतुत्वात्। अथ दशक्षणा सा चारंभक

ह

तद्वि

संयोगविनाविशिष्टकाळमपेक्ष्यविभागेनविभागजननेसतिस्थात्। तथाहि। वद्वि संयोगात्काद्य २
 णुकारंभकेपरमाणौक्रियाततोविभागस्ततआरंभकसंयोगनाशस्ततोद्यणुकनाशविभागज
 विभागोततःश्यामनाशपूर्वसंयोगनाशोततोरक्तोस्यस्यतरसंयोगोततोवद्विनोदनजन्यपरमा
 णुकर्मणोनाशस्ततोदृष्टवदात्मसंयोगात्। द्व्यारंभानुगुणक्रियाततोविभागस्ततश्चपूर्वसंयो
 गनाशस्ततआरंभकसंयोगस्ततोद्यणुकोसुत्तिरधरक्तोसुत्तिः। अथैकादशीक्षणावद्वि संयो
 गात्परमाणौकर्मततोविभागस्ततोद्व्यारंभकसंयोगनाशस्ततोद्यणुकनाशस्ततोद्यणु
 कनाशविशिष्टकाळमपेक्ष्यविभागस्ततःपूर्वसंयोगनाशस्ततउत्तरसंयोगस्ततःपरमाणुक
 र्मनाशस्ततोदृष्टवदात्मसंयोगात्। द्व्यारंभानुगुणक्रियाततोविभागस्ततःपूर्वसंयोगनाशस्त
 तोद्व्यारंभकसंयोगस्ततोद्यणुकं। ततोरक्तोदिमध्यमशब्दवदेकस्मादग्नि संयोगान्तरूपनाशो
 त्यादौ। तावत्काळमेकस्याग्रेरस्तिरह्यात्। किं वयमुत्थादकोनाशकस्तदानैवैरूपादानैवैरूपा
 दावग्निनाशोनीरूपश्चैरं परमाणुस्यान्नाशकश्चेदुत्थादकस्तदारक्तोस्यनौतदग्निनाशोरक्तो ३
 रक्तानस्यात्। परमाण्वंतरकर्मविंतनास्यचमादिक्षणेपिगुणोसुत्तिस्तथाद्येकत्रपरमा
 णौकर्मततोविभागस्ततआरंभकसंयोगनाशपरमाण्वंतरकर्मविंतनास्यचमादिक्षणेपि
 गुणोसुत्तिणीततोद्यणुकनाशःपरमाण्वंतरकर्मजश्चविभागइत्येकःकाळः। ततःत्रया
 मादिनाशोविभागापूर्वसंयोगनाशइत्येकःकाळः। ततोरक्तोसुत्तिर्द्व्यारंभकसंयो

यतो अपेक्षा बुद्धिनाशाच्चेति प्रथममपेक्षा बुद्धिस्ततो द्वि सो सतिस्ततो वि शेषण ज्ञाने द्वि त्ने
 वि कल्यात्मकं ततो द्वि वि शिष्ट प्रसङ्गमपेक्षा बुद्धिनाशश्च ततो द्वि ह नाना इति यद्यपि शा
 नोतरं द्वि कल्याणमात्रच्छाद्यो ग्यविभुविशेषणानां स्तोत्रवर्तिनां प्रत्युत्पात्तं तथा अपेक्षा वि ३
 बुद्धेस्त्रि क्षणा वच्छापितं कल्पते अन्यथा निर्विकल्पककाळे अपेक्षा बुद्धिनाशाद नंतरं द्वि
 तस्येव नानास्या भुद्धिस्तं प्रसङ्गं तदानीं विषयाभावात् विद्यमानस्यैव चक्षुरादिना ज्ञा
 नजननोपगमात् तस्माद्विष्ट प्रसङ्गादिकमपेक्षा बुद्धेर्नो रा कं कल्पते न चापेक्षा बुद्धिना
 शा कथं द्वि ह नाना इति वाच्यं काळान्तरे द्विष्ट प्रसङ्गाभावात् अपेक्षा बुद्धिस्तदुत्सादिका
 तन्नाशा क इति कल्याणात् अतएव तत्पुरुषीयापेक्षा बुद्धिजन्यद्विष्टादिकं तेनैव गृह्यत
 इति कल्पते न चापेक्षा बुद्धेर्द्विष्ट प्रसङ्गकारणं त्वमस्तीति वाच्यं लोचनेन द्विष्टं प्रति
 कारणत्वेनैवोचितं त्वा अतीद्विष्टे द्यष्टुकादावपेक्षा बुद्धि यो गिनां सर्गादिका ऋनपरमा
 ण्वा दो ईश्वरीयापेक्षा बुद्धिर्ब्रह्मां उंतरवर्तियोगिनामपेक्षा बुद्धिर्वा द्विष्टादिकारणमिति
 अपेक्षा बुद्धिः के स त आह अने केति अपेक्षे क इत्या कारिक इत्यर्थः परिमाणं निरूपयति
 परिमाणमिति परिमितव्यवहारासाधारणकारणं परिमाणमित्यर्थः तच्चतुर्विधं
 आणुमरुदीर्घं सूक्ष्मं च तत्परिमाणं नित्यमित्यत्र परिमाणमित्यनुषज्यते जायत इत्यत्रापि

अपेक्षेक

परिमाणमि सनुवर्तते अनिसमिति र्वेणान्विती तथा चानिसं परिमाणं संख्या जन्यं परिमाणज
 न्यं प्रचय जन्यं चेत्यर्थः तत्र संख्या जन्यमुदाहरति द्यष्टुकादाविति द्यष्टु कस्य त्रसंज्ञोश्च परि
 माणं प्रतिपरमाणु परिमाणं द्यष्टु कपरिमाणं वा नकारणं परिमाणस्य स्वसमान जातीयो
 कृष्ट परिमाणजनकत्वात् द्यष्टु कस्या नु परिमाणं तु परमाणवणु हापेक्षया नो कृष्टं त्रसं
 णुपरिमाणं तु न स जातीयमतः परमाणो द्वि ह संख्या द्यष्टु कपरिमाणस्य द्यष्टु के त्रि ह संख्या
 व त्रसंज्ञेण परिमाणस्या समवायिकारणमित्यर्थः परिमाणज्यन्मुदाहरति परिमाणं च द्य
 ष्टादिति प्रचय जन्यमुदाहरति प्रचयति तन्नाशं निरूपयति नाश इति पृथक् निरूपयितु
 माह संख्या वदिति पृथक् प्रत्ययासाधारणकारणं पृथक् तन्नि सतादिकं संख्या वद यथानि स
 के क सं निसम निसे निसमे क सं आश्रय द्वितीयक्षणे वो स्या द्यते आश्रयनाशा भश्यति तथा
 एकप्रथक्मपि द्वि ह द्विष्टादिव द्विष्ट पृथक् मपी सार्थः न च पमस्मा सृष्टमि सा दा वन्यो न्याभावा
 तां सते तत्कथं पृथक् गुणां तं स्वीक्री वते न च पृथक्मेवास्तु न तु न्योन्या भाव इति वाच्यं
 रूपं न च द इति प्रतीतिनापत्तेः न हि रूपे च रा विधि कं पृथक् गुणां तं स्वीक्री न वा घटे घटा विधि
 कं पृथक्मस्ती येन परं परा सं बंधः कल्प्य इत्यत आह अन्योन्या भाव त इति विलक्षणो नि
 ननु शब्दवैलक्षण्यमेव न सार्थवैलक्षण्यमिति चेत् न विनार्थ भेदं घटा स्थगिति वदुया

द्वि ५

ने सत्राविपंशमी प्रसंगात् तस्माद्यदर्शकयोगे पंचमी सोर्धो न पार्थान्यो न्याभावतोषि नो गुणं ४१
 तरं कल्पत इति संयोगं निरूपयति अप्राप्रवोदिति तं विविधं जेतो कारितं इति एष संयोगः
 द्वितीय उभयकर्मजः तृतीय इति संयोगज संयोग इत्यर्थः तृतीयस्यादिति पूर्वणा न्विती आ
 दिमः अविद्यातः द्वितीयः नो दर्शयः संयोगः विभक्त प्रत्ययकारणं विभागं निरूपयति विभा
 ग इति एककर्मैति उदाहरणं तु ज्ञेय न शैल विभागो दिकं पूर्ववद्बोध्यं तृतीयः विभागजः का
 रणमात्रविभागजन्यकारणाकारणविभागजन्यश्चेति आद्यस्तावद्यत्र कपाळे कर्मततः क
 पाळ इयं विभागस्ततो घटारंभकसंयोगनाशस्ततो घटनाशस्ततो नैव कपालविभागे न सक
 र्मणाः कपाळस्याकाशादिविभागो जन्यते तत उत्तरदेशसंयोगस्ततः कर्मनाश इति नवतेन
 कर्मणो वकर्षं शांतरविभागो न जन्यत इति वाच्यं एकस्य कर्मण आरंभकसंयोगप्रतिद्विविभाग ४२
 जनकस्य अना रंभकसंयोगप्रतिद्विविभागजन्यविरोधात् अन्यथा विकस्य कर्मल कुड
 मलभंगप्रसंगात् तस्माद्यदीदमनारंभकसंयोगप्रतिद्विकविभागं जनयेत्तदा रंभकसंयो
 गप्रतिद्विविभागं जनयेत् नवकारणविभागो नैव पूर्वकुतो शांतरविभागो न जन्यत इति
 वाच्यं आरंभकसंयोगप्रतिद्विविभागवतो वयवस्य सति द्वये देशांतरविभागा संभवात् द्वि
 तीयस्तावद्यत्र हस्तक्रियया हस्ततः विभागस्ततः शरीरेपिविभक्त प्रत्ययभवति तत्र शरीर
 तः विभागो हस्तक्रियानकारणः अधिकरणत्वात् शरीरे तु क्रियानास्ति अवयविकर्मणो याव

माका

न

४१

क ६

गइ सेकः काळः अथ धाणुको सति रथरक्तो सति रिति पंचक्षणा इत्यनात्रा समकालं परमाण्वं तरेक
 मे विं तनात् षष्ठे गुणो सति तथाहि परमाणु कर्मणा परमाण्वं तरविभागस्तत आरंभकसंयो
 गनाशस्ततो धाणुकनाशपरमाण्वं तरकर्मणि अथ यामनाशः परमाण्वं तरकर्म अविभाग
 अततो रक्तो सति परमाण्वं तरे पूर्वसंयोगेनाशश्च ततः परमाण्वं तरसंयोगस्ततो धाणुको स
 तिरथरक्तो सति रिति एवं यामनाशक्षणे परमाण्वं तरेकमे विं तनात् षष्ठे क्षणात् रक्तो सति
 समकालं परमाण्वं तरेकमे विं तनादष्टक्षणा इति नैवा विकानामिति नैवा विकानां मते धा
 णुकादाववयविव्यपि पाको भवति तेषामयमाशयः अवयविनां सति द्रष्टा द्रष्टेः सत्त्वाव
 यवैरंतः प्रविष्टैरवयवेष्ववयवेष्ववयवेष्वपि पाको न विरुध्यते अनंतावयवतनाशकव्यने
 गौरवं इत्थं च सोपंधट्टसादिप्रसक्तिज्ञा यत्र तु न प्रसक्तिज्ञा तत्रावयविनाशोपि स्वी
 क्रियत इति संख्यां निरूपयतुमाह गणनेति गणनाव्यवहारासाधारणं कारणं संख्येय
 र्थः निसेषु निमित्तमिति निसेषु परमाण्वादेषु एकसंनि संनिसेषु दृष्टावनि स
 मकलमि सार्थः द्विहादयो व्यासव्य इति संख्याः प्रपेक्षा बुद्धिजन्याः अनेकति
 यद्यपि द्विहादि समवायः प्रसेकं घटादावपि वर्तते तथापि एको दाविति प्रसयाभावाद्
 को न दाविति प्रसङ्गावाच्च द्विहादीनां पर्योपलक्षणः कश्चन संबंधो नैकाश्रयोऽप्युप

य

द्वयव कर्मनियत ह्यद्वयस्तत्र कारणाकारण विभागेन कार्य कार्यविभागे अन्यत इति अतएव विभागे
गुणोत्तरं अन्यथाशरीरे विभक्त प्रत्ययोन स्यात् अतः संयोगनाशेन विभागो नान्यथा सिद्धो भव
ति परापरव्यवहारनिमित्ते परस्परस्तेनिरूपयति परस्परं वा परस्परं चेति देशिकमिति देशि
कं परस्परं बहुतरस्वर्य संयोगोत्तरित्वे शोनाडु सद्यते एवं तदल्यीय शोदपरस्परमुपपद्यते अत्राव ना ४
सिद्धार्थं तृतीयापेक्षा यथापाठे विपुत्रान्न काशीमपेक्ष्य प्रयागः परः पाठे विपुत्रा कुरुक्षेत्र
मपेक्ष्य प्रयागो पर इति तयोः देशिके परस्परं परस्परयोः असमवायी असमवायिकारणं
तदाश्रये देशिक परस्परं परस्परं श्रूयते दिवाकरेति अत्र परस्परमपरस्परं च काळिकं ग्राह्यं य
सूर्यपरिस्पंदोपेक्षया यस्य सूर्यपरिस्पंदो धेकः स ज्येष्ठः यस्य स कनिष्ठः कोटि
क परस्परं परस्परं अन्यद्वय एव अत्र काळिक परस्परं परस्परयोः तद्वन् इति तदभाववति
प्रकारकं ज्ञानं भ्रम इत्यर्थः तत्प्रपंचः अप्रमा प्रपंचः आद्य इति विपर्यय इत्यर्थः शरीर
दो निश्चय रूपं यदात्मत्वं प्रकारकं ज्ञानं गोरौ रुमियाकारकं एवं शरीरादौ पीतः शरीरादौ यकार
कं यज्ञानं निश्चय रूपं तद्वद्भ्रम इति किं सिद्धिदिति वितर्कः निश्चयस्य लक्षणमाह तदभावे
नि तदभावा प्रकारकं तत्प्रकारकं ज्ञानं निश्चयः संशयं लक्षयति स संशय इति एकपक्षिक
विरुद्धभावाभाव प्रकारकं ज्ञानं संशय इत्यर्थः साधारणेति उभयसाधारणेणोपधर्मस्तथा
न संशयकारणं यथोच्चैस्तरत्वं स्थाण्वस्त्वाणुसाधारणं ज्ञानं स्थाणुर्न वेति संतिग्ये

नित्यानिशब्दाप्यवतलं

४५

एवमसाधारणधर्मज्ञानकारणं तथा शब्दवैशिष्ट्यं शब्दे गृहीता शब्दे नित्येति
 वेति संदिग्धे विप्रतिपत्तिस्तु शब्दो नित्यो न वेसादि शब्दात्मिकानसंशयकारणं शब्दव्या
 प्तेशानादीनां निश्चयमात्रजनकस्य स्वाभाव्यात् किंतु तत्र शब्देन कौटिह्यज्ञानं ज
 न्यते संशयस्तु मानस एवेति एवं ज्ञाने प्रामाण्यसंशयद्विषयसंशयः एवं व्याप्य संशया
 दपि व्यापकसंशय इत्यादि कंबोध्यं किंतु संशये धर्मज्ञानं धर्मोद्वेगसंनिकषोवा कारणमि
 ति दोष इति अप्रमां प्रति दोषः कारणं प्रमां प्रति तु गुणाः कारणं तत्र पितादिरूपा दोषा अ
 ननु गता स्तेषां कारणं वमन्वयव्यतिरेका देवसिद्धे छत्तास्य प्रमाजनकत्वं तु अनुमानादि
 द्वं यथा प्रमाज्ञानसामान्यकारणविभक्तकारणान्वया जन्यज्ञानसादृश्यमावत् न च दो
 षाभाव एव कारणमस्ति वाच्यं पीतः शंख इति ज्ञानस्थले पितादौ वसत्या छंख प्रमानु
 सन्ति प्रसंगात् विनिगमनाविरहः दुर्नत दोषाभावकारणं त्वमपेक्ष्य गुणकारणतायान्या
 प्यसात् न च गुणसद्वैपितेन प्रतिबंधा छंखे नश्चै स ज्ञानमतः पितादि दोषाभावाना का
 रणं त्वमवश्यं वाच्यं तथा च किं गुणस्य हेतुलकल्यनेनेति वाच्यं तथाप्यन्वयव्यतिरेक
 स्यो गुणस्यापि हेतुलसिद्धे एवं च त्रयं प्रतिगुणाभावः कारणमित्यस्यापि सुवचसात्
 तत्र दोषाः क इत्यपेक्षापामासपि निति क्वचि सितादिभ्रमे पितादि दोषः क्वचि र्दोषः
 तत्र च व्याप्य रिभ्रमाण भ्रमे दूरं दोषः क्वचि च वं शौरग भ्रमे मंडूक वसां जनेमि एवं दो

४५

आननुगता एव प्रतीतिजनका इत्यर्थः। अथ केरुणा इत्या कोशायां प्रसूता दौ क्रमशोगु
गान् दर्शयति प्रसूतेति। प्रसूतेति विशेषणं बहिः शेषं निःकषोगुणः। अनुमितो सा
ध्याया वैशिष्यज्ञानं गुणः। एवमथेष्टं। प्रमानिरूपयति। अत्रमभिन्नमिति। ननु यत्र
शुक्तिरजतयोरिमे रजते तत्र रजतां शेषं प्रमानस्याज्ञानस्य भ्रमश्चिन्ताभावो दत्त
आह अथवेति। तद्वदिदं शेषकतत्प्रकारकं ज्ञानं प्रमेत्यर्थः। एवं निर्विकल्पकं प्रमान
स्यात्तस्य स्वप्रकारकत्वाभावात्। अत आह न प्रमेति। ननु ह्येकं पि संयोगज्ञानं भ्रमः।
प्रमावरुपादिति चेत्। न प्रति योगिव्यधिकरणं संयोगाभाववतिसंयोगज्ञानस्य भ्र
मत्वात्। न बह्वे संयोगाभावो बह्वे देन संयोगज्ञानं भ्रमो न स्यात्तत्र संयोगाभावस्य
प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादिति वाच्यं। तत्र संयोगाभावो बह्वे देन संयोगज्ञानस्य
भ्रमत्वात्। अत्रस्याननुगमात्पुष्पा ननु गमेपि न क्षतिः। प्रमा स्वमिति। मी मी सकारि
प्रमा स्वतो ग्राह्यमिति वदन्ति। तत्र गुरुणां मते ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वात् तज्ज्ञानप्रमण्यं
नैव गुरु इति। अहो न मते तु ज्ञानमतीदृशं ज्ञानजन्या ज्ञानता प्रसूततया च ज्ञानमनुमी
यते। मुरारिभिश्चाप्यां मते तु अनुभवस्यायेन ज्ञानं गृह्यते। सर्वेषां मतेपि तज्ज्ञानविषयज्ञा
नेन तज्ज्ञाने प्रामाण्यं गृह्यते। विषयनिरूप्यहि ज्ञानमतीदृशं ज्ञानवतो वेद्यो विषयः। तन्म
तद्वृषयस्त्विह स्वतो ग्राह्यमिति। संज्ञायति। यदि ज्ञानप्रमाणं स्वतो ग्राह्यं स्यात्तदा न

भासदशापन्नज्ञानेप्रमाण्यसंशयो न स्यात् तत्र हि यदि ज्ञानं ज्ञातं तदा सन्मते प्रामाण्ये
 ज्ञातमेवेति कथं संशयः । यदि तु ज्ञानं न ज्ञातं तर्हि धर्मि ज्ञानाभावात् कथं संशयः तस्मा
 ज्ञाने प्रामाण्यमनुमेयं तथा हि । तदं ज्ञानं प्रमासंवादि प्रवृत्तिजनकत्वात् । इदं पृथिवी
 ह प्रकारकं ज्ञानं प्रमागंधवति पृथिवी ह प्रकारकं ज्ञानं वा । एवं मिदं जलं ह प्रकारकं
 ज्ञानं प्रमास्नेहवति जलं ह प्रकारकं ज्ञानं वा । न हि तु ज्ञानं कथं ज्ञातमिति वा व्यपृष्टि
 वी ह स्पष्टतो ग्राह्यत्वात् । तत्र गंधग्रहेण गंधवद्विशेषकं ह स्यात्पि सुगुह्यत्वात् । तत्प्रकार
 कत्वावच्छिन्नं तद्वद्विशेषकं ह परं न गृह्यते संशयानुरोधेन । ननु सर्वेषामेव ज्ञानानां
 यथार्थत्वात् प्रमानुभावे तद्वद्विशेषकं ह विशेषणं व्यर्थं । रं गेरजतार्थितः प्रवृत्तिप्रमज
 न्या न स्यात्तवमते प्रमस्याभावादिति वाच्यं । तत्र दोषाधीनस्य पुरोवर्तिनिश्चयं तत्रोपस्थितं
 रजतव्योदाग्रहस्य हेतुत्वात् । स रजतस्य लेखविशिष्टज्ञानस्य सत्त्वात् तदेककारणं
 अस्तु वा तत्रापि पुरोदाग्रहवकारणमिति नवान्यथाख्यातिः संभवति । रजतप्रसक्तका
 रणस्य रजतस्य निर्वर्णस्य भावाद् रं गेरजतबुद्धेरनुपपत्तिरिति चेत् न तस्य रजतस्य लेख
 प्रवृत्तिं प्रति विशिष्टज्ञानस्य हेतुतायाः हेतुत्वात् अन्यत्रापि तत्कल्पनात् न च संवादिप्र
 वृत्तौ तत्कारणं विवादि प्रवृत्तौ दाग्रहः कारणमिति वाच्यं । लाघवेन प्रवृत्तिमात्रे तस्य हे
 तुत्वकल्पनात् । इत्थं च रं गेरजतव्यविशिष्टबुध्यनुरोधेन ज्ञानक्षणाप्रसासितिक

न्यनेपिनक्षतिः। फलमुखगोरवस्यादोषत्वात्किंचरंअरजतपोरिमिरंगेरजतेपिशानंतत्र
नन्यरणबाधोपि। अपिचयत्ररंगरजतयोरिमिरंजतरंगेइतिशानंतत्रोभयत्रयुगपत्प्र
वृत्तिनिवृत्तीस्यातांरंगेरंगभेदग्रहेरजतेरजतभेदग्रहेवान्यथाख्यातिभयोस्त्वन्मते
रंगेरंगभेदाग्रहस्यरजतेरजतभेदाग्रहस्यवसत्वात्। दोषादेवगेरजतभेदाग्रहस्यरज
तेरंगभेदाग्रहस्यवसत्वात्किंचअनुमितिंप्रतिभेदाग्रहस्यहेतुत्वेजलद्रुदेवक्रियायाधम
वद्भेदेदाग्रहादनुमितिर्निराबाधा। यदिवचिच्छिष्टशानंकारणेतदायोगोलकेवक्रिया
पधमशानमनुमित्युत्तरोधादापतितं। इत्थंवान्यथाख्यातोप्रसक्तमेवप्रमाणंपरंगंर
जतयाजानामीत्यनुभवादितिस्संक्षेपः॥ पूर्वव्याप्तिरित्तातद्रूपोपायस्तदनदर्शितइत्यत
स्तदंशोयति। व्यभिचारस्येति। व्यभिचाराग्रहःसरुचाराग्रहश्चव्यापिग्रहकारणमित्यर्थः।
व्यभिचाराग्रहस्यव्याप्तिग्रहेप्रतिबंधकत्वात्तदभावःकारणं। एवमन्येव्यतिरेकाभ्यासरु
चाराज्ञानस्यापिहेतुताभूयोदर्शनंतुनकारणंव्यभिचारास्पृशेत्सरुदर्शनेपिकविद्यापि
ग्रहात्। कविद्यपिचादशंकाविधननद्वाराभूयोदर्शनमुपयुज्यतेयत्रतुपुन्योदर्शनाद
पिशंकातायेतितत्रविपक्षबाधकस्तकोपेक्षितः॥ तथाहि। वक्रिविरुद्धपिधमस्यापि
तियद्याशंकाभवतितदासावक्रिधमयोःकार्यकारणाभावस्यप्रतिसंधानाभिवर्तते।
यद्यप्येवक्रिमानस्यात्तदाधमवाभरस्याकारणंविनाकार्यानुसृतेः। यदिवक्रविकार

णाविनाकार्येन स तेः॥ यदि वविना कवि कारणेन विषय हेतुक एव वा भविष्यति तित तत्राव्याश्री
 का न वेति तदा सा व्याधा तादपसारणीया॥ यदि कारणी विना कार्य स्या तदा धर्माप्ये वद्वे रत्त स्य धर्मो
 जनस्य नियम उपादानं तवै वन स्यादिति॥ यत्र स्य त एव शं काना वतरति तत्र न तर्कापेक्षापी
 तितदिदमुक्तै तर्कैः॥ कवि छं कानि वर्तक इति॥ इदानीं मुपाधि निरूपयति॥ साध्यस्येति॥ साध्य
 साधन म त व्यापक हे सति साधन साधन म ता व्याप क इत्यर्थः॥ ननु स शो मि त्रा तनय हादि सत्र
 शा कपा क नर्त्तनो पाधि स्या तस्य साध्य व्यापक वा भावात्॥ श्या म हस्य घटा दा वपि स सा देव वा
 युः प्रसूक्ष्णः॥ प्रसूक्ष्णस्य शो श्रय हादि सत्रोक्त रूपे व ह नो पाधिः स्या स्य स्य स्य सा दा वपि स
 हात्॥ तत्र चरूपा भावात्॥ एवं धर्मो विना शी जन्य हादि सत्र भाव व नो पाधि स्या दिना त्रि हा स्य
 प्रागभावे पिस हात्॥ तत्र च भाव हा भावा दिति चेत्॥ नय इमो व छिन्न साध्य व्यापक तै त इमो
 व छिन्न साधना व्यापक समि स्येता स्य रीत्॥ मि त्रा तनय हा व छिन्न श्या म हस्य व्यापकै शा
 कपा क ज हं बहिर्द्वय हा व छिन्न प्रसूक्ष्ण हस्य व्यापक मुक्त रूप व हं बहिर्द्वय हा व छिन्न सा
 धन स्या व्यापकै एवं धर्मो विना शी जन्य हादि सत्र जन्य हा व छिन्न साध्य व्यापक भाव हा
 स इतो ए ता दृशो धर्मो नास्ति यद्व छिन्न स्य साध्य स्य व्यापकं तदा व छिन्न स्य साधन स्य त्रा
 व्यापकं किंचित् स्यात्॥ व्यभि चारिणी तूया ध्यधिकरणं यत्साध्या धिकरणं यच्चो पा धिभू न्य
 साध्य व्यभि चार निरूपक मधिकरणं अंत तस्तद न्यतर हा व छिन्न स्य साध्य स्य व्याप

तु

न

कसंसाधनस्य वा व्यापकह्यमुपाधेः संभवति तिति अतएव लक्ष्यमपि उपाधिस्वरूपमेतै हनु सारे
ण र्शयति त्वव इति स्वसाध्य इति । एवं उपाधिः । एवं वसाध्यं वस्वसाधे तयो र्यनिचारिते सूर्यः ।
उपाधे दूषकता वीजमाह व्यापिचारस्येति । उपाधिव्यपिचारेण साध्यव्यपिचानुमानमुपाधेः
प्रयोजनमित्यर्थः । तथाहि पत्रमुद्गसाध्यव्यापकह्यमुपाधिव्यपिचारेण साध्यव्य
पिचारानुमानं । यथा धूमवान् वद्वे रिया दौ वद्विधूमव्यपिचारी । आर्द्रं न व्यपिचारि सादि
ति व्यापकव्यपिचारेण व्याप्यव्यपिचारावश्यकत्वात् । यत्र किंचिद्भूमावच्छिन्नसाध्यस्य व्याप
कउपाधिस्तत्र तद्धर्मवति उपाधिव्यपिचारेण साध्यव्यपिचारानुमानं । यथा सत्र्यामोमि
त्रातनयहादिसादौ मित्रातनयसंश्यामस्य व्यपिचारिमित्रातनयेनाकपाकजस्य व्यपि
चारिसादिति बाधानुभीतपक्षेतरस्तसाध्यव्यापकताग्राहकप्रमाणाभावात् । एवं व्याघात
कसाध्यनोपाधिः बाधोनीतस्तपाधिर्न वत्येव वद्विरनुल्लः कृतकहादिसादौ प्रत्यक्षेण व
द्विरनुल्लग्रहे वद्वीतरस्तमुपाधिः । यस्य रूपाधेः साध्यव्यापकत्वादिकं संदिश्यते स संदि
ग्धोपाधिः । पक्षेतरस्तसंदिग्धोपाधिरपि नोद्भावनीयः । कथं कसंप्रत्यया नुरोधेदिति । केचि
न सत्यतिपक्षोक्तपनमुपाधेः फलं । तथाहि । अपो गोलकं धूमवद्वे रिया दौ वयो गोल
कं धूमाभाववत् । आर्द्रं धना वादिति । सत्यतिपक्षसंभवादिति । इत्थं वसाधनव्यापका
पिकविउपाधिः यथा करका एषिवीकठिनसंयोगवत्तादिसादौ अनुल्लाशी तस्य
स्य र्शव हनवा त्रय्यरूपा सिद्धिरेव दूषणमिति वाच्यं सर्व

तापावे दूषणां तरसां कर्तुं इत्र च साध्यव्यापकपक्षादृतिरुपाधिरस्यारुः। शब्दोपमानयोरिति।
 वैशेषिकाणां मते प्रत्यक्षमनुमानं च प्रमाणां शब्दोपमानयोरनुमानविधये च प्रमाणा। तथा
 हि दंडेन गामभ्यां जेत्येति पदानि वैदिके पदानि वातास्ये विषयस्मारितपदार्थसंसर्गज्ञानपूर्
 वकाणि आकांक्षादिमस्य दकदंबत्वात् मनेति पदकदंबवत्। यद्वा एते पदार्था मिथः संस
 र्जयंतः योग्यतादिमस्य दोषरक्षापितत्वात्तादृशपदार्थवत्। दृष्टं तेपि दृष्टं तरेण साध्यवि
 दित्तिरिति। तन्मते दूषयति तत्र सम्यगिति। व्याप्तिज्ञानं विनापि शाब्दबोधालुभाविकत्वा
 त्। नहि सर्वत्र शब्दश्रवणानेतरं व्याप्तिज्ञाने मानमस्तीति। किं सर्वत्र शब्दस्य लक्ष्ये यद्व्याप्ति
 ज्ञानं कल्प्यते तादासर्वत्रानुमितिश्च लक्ष्ये पदज्ञानं कल्पयिष्यात्तादृशबोधश्च किं न स्वीक्रीयते
 इति। द्वैविध्यमिति। अनुमानं हि त्रिविधं केवलव्याप्यकेवलव्यतिरेकव्यतिरेके से दात
 तत्रासाद्विपक्षः केवलान्वयाय ध्यादमपि धेयः। प्रमेयत्वादिसादौ तत्र हि सर्वस्यैवाभिधे
 यत्वादिपक्षा सर्वः। अस्य सपक्षः केवलव्यतिरेकी। यथा एषि वीतिरेक्यो सिद्यते। गंधवत्त्वादि
 सादौ। तत्र हि जलादि त्रयो त्रयोदशान्दस्य पूर्वमसिद्धतया निश्चितसाध्यवतः सपक्षत्वा
 भाव इति। स्वल्पपक्षविपक्षोन्वायव्यतिरेकी यथा वक्रिमान्ध्रमादिसादौ। तत्र सपक्षस्य म
 हानसादेविपक्षस्य जलद्रुदादेश्च सादिति। तत्र हि व्यतिरेकिण्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं
 कारणांतरार्थव्यतिरेकव्याप्तिं न वक्ति। साध्याभावव्यापकीभूताभावप्र

ये रात्रिभोजनस्थितिः। वेष्टापि न प्रमाणांतरं। तस्याः संकेतग्राहकशब्दस्मारकत्वेन लिख्य
 दिसमशीलसंज्ञकत्वं तस्यावात्। यदि तु व्याख्यादिप्रसूतत्रानुमितेरेवेति। सुखं निरूपय
 तिसुखं हितिका म्यं अस्ति। विषयः। धर्मोति। धर्मत्वेन सुखत्वेन कार्यकारणभावइत्य
 र्थः। दुःखं निरूपयति। अधर्मोति। अधर्मत्वेन दुःखत्वेन कार्यकारणभावइति भावः। प्रतिकूल
 तिसर्वेषां स्वाभाविकद्वेषविषयइत्यर्थः। इत्थं निरूपयति निदुःखस्य इति। इत्था हि फलविष
 यि पुपायविषयती वा। फलं सुखं दुःखाभावश्च। तत्र फलं प्रतिफलज्ञानं कारणं। अतएव
 पुतवार्थः सपरवति यज्ञातं सुखं हति तयेष्यते। तत्पुरुषार्थ इति तल्लक्षणात्। इतरे ज्ञानहीने
 छाविषयतुं फलितार्थः। उपाये च प्रतिदृष्ट्या धनता ज्ञानं कारणं। विकीर्षेति। कृतिसाध्यत्वात् प्र
 कारिका कृतिसाध्यक्रिया विषयिणी च विकीर्षापाकं कृत्वा सापयामीति न हनु भावात्। विकी
 र्षी प्रति कृतिसाध्यता ज्ञानमिष्टसाधनता ज्ञानं च कारणं। अतएव दौ कृतिसाध्यता भावः
 अविकीर्षा। बलवदिति। बलवदिति साधनता ज्ञानं तत्र प्रतिबंधकं बलवदेषः प्रतिबंध
 क इत्यन्ये तद्वदुत्तेति। बलवदिति ज्ञानक ह ज्ञानं कारणमि सर्थः। द्वे सं निरूपयति। द्वे इति
 बलवदिति साधनता ज्ञानं च प्रतिबंधकं। तेन नो तरीय कदुःखं ज्ञानके पाकादौ न द्वे। प्रय
 त्नं निरूपयति प्रवृत्तयेति। प्रवृत्तिं निवृत्तिं जीवनयो नियतत्वे दात्प्रयत्नस्त्रि विध इत्यर्थः।

वृत्

विकीर्षेति। मधुविषसं पत्ता भोजननादौ बलवदनिष्टानुवधिसेन विकीर्षाभावात् प्रवृत्तिरि
 ति भावः। कृतिसाध्यता ज्ञानादिव बलवदनिष्टानुवधिसेन ज्ञानमपि स्वतंत्रान्वयव्यतिरेका
 प्रवृत्तौ कारणमि सपि वदंति। कार्यता ज्ञानं प्रवर्तकमिति गुरवः। तथा हि। ज्ञानस्य प्रवृत्तौ ज
 ननीयायां विकीर्षातिरिक्ततापेक्षितमस्ति। सा च कृतिसाध्यता ज्ञानसाध्या इच्छायाः स्वप्र
 कारप्रकारकधी साध्यतु नियमात्। विकीर्षा हि कृतिसाध्यप्रकारिके छा तत्र कृतिसाध्यव
 प्रकारस्तत्प्रकारकज्ञानं विकीर्षायां तद्वारा प्रवृत्तौ वहेतुः। न विष्टसाधनता ज्ञानं तत्र हेतुः।
 कृतिसाध्यविषयप्रवृत्तौ सापत्तेः। कृतिसाध्यता ज्ञानं प्रतिबंधकमिति चेत्। न तदभावापेक्षया कृति
 साध्यता ज्ञानस्य लक्षणीयम्। न वदुत्तेरे वहेतुत्वं। गौरवात्। ननु तन्मते मधुविषसं पत्ता भ
 तक्षणे चैत्य वदने च प्रवृत्तौ सापत्तिः। कार्यता ज्ञानं सदा इति चेत्। न स्वविशेषणत्वात् प्रति
 बंधनजन्यकार्यता ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वात्। काम्ये हि यागपादौ कामना स्वविशेषण। ततश्च ब
 लवदनिष्टानुवधिसेन काम्यसाधनता ज्ञानेन कार्यता ज्ञानं तत्र प्रवृत्तिः। तत्प्रवृत्तौ जने न प्र
 वृत्ते ते तदानीं कामनयाः पुरुषविशेषणत्वाभावात्। निसे वदौ चादिकं पुरुषविशेषणं। तेन
 शोचादिज्ञानाधीन कृतिसाध्यता शाब्दना तत्र प्रवृत्तिः। ननु तदपेक्षया लाघवेन बलवद
 निष्टानुवधिसेन साधनता विषयक कार्यता ज्ञानमेव हेतुरस्ति। बलवदनिष्टानुवधिसे
 त्वं वदुत्ते सति संनो तरीय कदुःखाधिकदुःखा ज्ञानकत्वं बलवदेषविषयदुःखा ज्ञानकत्वं

वेतिवेत्। न इव साधनवृत्तिसाध्यस्योर्गुणशानुमशक्यतात्साध्यससाधनस्यो
 विरोधात्। असिद्धस्य हि साध्यवृत्तिसिद्धस्यवसाधनत्वं न चैकमेकदासिद्धमसिद्धं वेति शाय
 ते। न तस्मात्साध्यवेदादुभयं भाष्यत इति मेवं। लाघवेन बलवदनिष्टाननुबन्धीयसाधनत्वे सति
 कृतिसाध्याताज्ञानस्य हेतुत्वात्। न व साध्यससाधनस्योर्विरोधः। यदा कदाचि साध्यस
 साधनस्योर्विरोधात्। एकदा साध्यससाधनस्योश्च शानात्। न वीनास्तुममेदं कृति
 साध्यमिति ज्ञानेन प्रवर्तकं। अनागते तस्य शानुमशक्यतात्। किंतु यादृशस्य पुंसः कृति
 साध्यं यदयेतादृशत्वं स्वस्य प्रति संधाय प्रवर्तते। तेनौदनकामस्य तसाध्यताज्ञानवत्
 स्तदुपकरणवत्पाकं कृतिसाध्यता इवाश्चाहमिति प्रति संधाय पाके प्रवर्तते तदस्य दु
 तन। स्वकल्पितलिप्यादि प्रवृत्तौ यौवने कामोद्देशादिना संयोगादौ च तदभावात्। इदं तु ब
 ध्यं। इदानीमिष्टसाधनसाध्याज्ञानं प्रवर्तकं। तेन भावि यौवनराज्ये बालस्य न प्रवृत्तिस्तदा
 नी कृतिसाध्यताज्ञानात्। एव तपोभोजनेन प्रवर्तते। तदानीमिष्टसाधनसाध्याज्ञानात्। व
 तेते बहोषट्षितवित्तो विषादि भक्षणो तदानी बलवदनिष्टाननुबन्धीयसाधनत्वं न वास्ति
 कस्या गम्या गमनत्रा नुवधादि प्रवृत्तौ कथं बलवदनिष्टाननुबन्धीयवृद्धिर्न कसीधन
 तसाधनादिति वाच्यं। उक्तं रागादिना नरकसाधनताधीति रोधानात्। दृष्ट्या दौ तु कृतिसाध्य
 ताज्ञानाभावात् न चिकीर्षा प्रवृत्तिर्किं हिष्टसाधनताज्ञानादिछात्राः। कृतिश्च प्रकृति

तिवोक्तिरुचिर्नार्थः। अत्रेदं बोध्यं येन संबंधेन यत्र व्यापकता गृह्यते ता संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिता
 कत इमावच्छिन्नाभाववत्ताज्ञानात् यत्संबंधेन यत्र प्रतियोगिता गृह्यते तसंबंधावच्छिन्नप्रति
 योगिता कत इमावच्छिन्नत्वस्य। दसिद्धिः। इत्थं यत्रेतरत्वं व्यापकत्वं गंधाभावे गृह्यते तत्र गंधा
 भावाभावेन इतरत्वात् ताभावः सिध्यति। यत्र तु तादात्म्यसंबंधेनेतरव्यापकता गृह्यते तत्र तादा
 त्म्यसंबंधेनेतस्याभावः सिध्यति। स एव चान्योन्याभावः। एवं यत्र संयोगसंबंधेनेकसंप्रति
 संयोगसंबंधेन वद्वे व्यापकता गृह्यते। तत्र संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिता कव इत्यनेन जल
 फले संयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिता कधृमाभावः सिध्यति। अत्र व्यतिरेकव्याप्तिरुह्य
 व्यतिरेकसहचारज्ञानं कारणं केचिद्व्यतिरेकसहचारेणान्यव्याप्तिरेव गृह्यते न तु व्यतिरे
 कव्याप्तिज्ञानं कारणं। यत्र व्यतिरेकसहचाराद्याप्तिरुह्यते व्यतिरेकी युज्यते साध्यप्रसिद्धि
 र्कथं दादावेयजाता। पश्चात्सुचिरीत्यावच्छेदेन साध्यत इति। वदंति। अर्थपक्षेति। अर्थपक्षे
 प्रमाणां तरेके वनमन्यते। तथा हि। यत्रेदं वदतस्य शतवर्षजीवितं ज्योतिःशास्त्रवगर्तजिनि
 नो ग्रहसंघप्रसङ्गादावगतं। तत्र शतवर्षजीविद्यान्यथा लुप्यस्य च हिः ससंकल्प्यते। तदप्य
 नुमाने गताये वा ज्ञेयते। तथा हि। जीवि वस्य बहिः सत्प्रहसं न्यतरव्याप्यं संगृहीतं। तत्राप्य
 तरसिद्धौ जायमाना नां योगरूपसंवाधा इति। स ह्यममृमिति भासते। एवं पीनो देवदत्तो दिवान्
 नुक्त इत्यादौ पीनस्य भोजनव्याप्यसंवादाद्वा जनसिध्यदिवान् जनवा

रूपा बोध्या तेन जीवनेनो नियतं लसाथे प्राणं पंचक संवारेण न प्रवृत्तिः इच्छेव प्रवर्तैक हानुरा
धादिधे रविदृष्टसाधनहादिकमर्थः इच्छेव विश्वजिताय जेतै सादौ यत्र फलं न श्रूयते तत्रा
पि स्वर्गः फलं कल्प्यते नन्वहरः संध्या मुपासीते सादौ इष्टानुसक्तै कथं न वार्थवादिक
ल्लोकादिः प्रसवायाभावो वा फलमिति वाच्यं तथा सति काम्ये नियतं हान्यापत्तेः कामना
भावे करणापत्तेः इच्छेव फलश्रुतिस्तत्रार्थवादमात्रमिति चेत् न ग्रहणाश्रयादौ नित्यं नैमि
त्तिकयो रिव नित्यं काम्यं ह्योरप्यविरोधात् न च कामनाभावे करणापत्तिः त्रिकांशस्व
वपाठराविव कामनासद्भावात्त्येव कल्याणात् ननु वेदबोधितकार्यताज्ञानात्प्रवृत्तिरिति तस्यै
भवति स्वेष्टसाधनसमज्ञायतादृशकार्यताज्ञानसहत्वेणापि प्रवृत्तेरसंभवात् यदपि
पेडपूर्वफलमिति तदपि न कामनाभावे करणापत्तेस्तौ ल्यात् कामना कल्पने हार्थवादिकफ
लमेव रात्रिस्तत्रान्याया कल्प्यतां अन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तेः तेनानुसृतिस्तथा चान्यप्रसवाय
स्पष्टमन्वतेष्टवं संध्यामुपासते ये तु सततं संश्रितव्रताः विधृतपापास्ते यांति ब्रह्मलोकमनामय
एवं रघारहररुरादपि तभ्यः प्रीतिमावहन्ति सादिप्रसादात्कं एव फलं कृतं न च पितृप्रीतिः
कथं फलं व्यधिकरणतादिति वाच्यं गयाश्रयादाविबोर्देश्यसंबंधे नैककलनकृतस्य
कचित्कलनात् अतएवोक्तं शास्त्रे देशितफलमनुधातरी सुसुर्ग इति पितृणां मुक्तत्वे तु स्व
स्थसुर्गो हि फलं द्याकनियुनैमित्तिकानुष्ठानस्य सामान्यतः स्वर्गफलं ह्येतत्पेडापूर्वार्थं

प्रवृत्तिश्च न संभवति। न हि तत्र सुखं दुःखाभावो वा सत्यतः पुरुषार्थो न वा तत्साधनं। प्रत्य-
वापानुसृतौ कथं प्रवृत्तिरिति चेत्। न इत्थं। यथा हि निश्चेद्येते प्रसूयायाभावस्तच्छ्रुतिस्तद-
भावे तदभाववद्वै प्रसूयायाभावस्तद्वै दुःखं प्रागभावसत्त्वं तदभावितदभाव इति योगक्षेम-
साधारण कारणताया दुःखं प्रागभावं प्रत्यपि सुवचसा हे व मेव। प्रायश्चित्तस्यापि दुःखं प्रा-
गभावहेतुत्वमिति। ननु न कलजं भक्षयेदित्यत्र विध्यर्थकं न जर्घी न च दृष्टसाधनत्वा-
भावस्य बोधयितुमशक्यत्वात्। इति चेत्। न तत्र बाधाद्विष्टसाधनत्वं कृत्तिसाध्यत्वं च
न विध्यर्थकं किंतु बलवदमनिष्टाननुबधित्वमात्रं। तदभावश्च नत्रा बोध्यते। अथवा बल-
वदनिष्टाननुबधित्वसाधनत्वे सति कृत्तिसाध्यत्वं विध्यर्थकं। तदभावश्च नत्रा बोध्यमानो-
विष्टाभावो विशेष्यवति विशेष्यभावे विश्राम्यति। ननु ज्ञेयनेनास्मिन्नरन्यजेतेत्यत्र क-
थं बलवदनिष्टाननुबधित्वमिति। ज्ञेयनस्य स्मरणानु कुल व्यापारस्य हि साधनेन न-
रकसाधने सात्। न च वैधत्वात् निषेध इति वाच्यं। अस्मिन् चारे प्रायश्चित्तोपदेशात्। न च म-
रणानु कुल व्यापारमात्रं यदि हि सा तदा खड्गकारस्य कूपक तु श्वं हिंसक सापत्तिगंल-
ल ग्राभक्षणा ज्ञानमरणो आत्मवद्य सापत्तिश्चेति वाच्यं। मरणोद्देश्यं क हस्यापि
विशेष सात्। अन्योद्देश्यं क क्षिप्तो राच ह हत ब्राह्मणस्य तु वाचनिकं प्रायश्चित्तमिति

वेत्त। नश्येन वारणा या दृष्टा दार कहेन विशेषणात्। अतएव कात्री मरणार्थ कृतिश्चि वय आदेय
विनहिंसा ह्यं। नवसाक्षात् मरण जनकस्ये वहिंसा ह्यं। नश्येन रक्तन तथा। किंतु तज्जन्या पूर्व
मिति वाच्यं। एवं ध्यातेन ब्राह्मणे ब्राह्मणक परंपर याम् तैहिंसा ह्यनापेक्षः। केचित्तु नश्येन स्पर्हिं
सा फलं ननु मरणं तेन नश्येन जन्य स्वद्धा तादिरूपा हिंसा विचार पदार्थः। तस्य च पाप जनक ह्य
अतः नश्येन स्य वैधवा सा पाप जनक ह्यपि अग्निमपापे प्रतिसंधाय संतो न प्रवर्तेते। आचार्योक्त
आशा नि प्रायो विध्यर्थः। पाकं कुर्यादित्या दा वा सा रूपे छा वा वि ह्य वमि ड्या। तस्ये छा वा वि ह्यंसा
धवात्। एवं च स्वर्ग कामो यजे ते त्या दौ गो यो स्वर्ग काम कृति साध्य तथा आसेष्ट इत्यर्थः। ततः
आसेष्टेष्टेनेष्ट साधन वा दिक मनुमाय प्रवर्तते। कलं जभ क्षणा दौ त दशा वा न प्रवर्तते।
यस्तु वेदे पौ रुषेय हं नाभ्युपैतितं प्रतिविधिरेव ता व द्दर्श इव श्रुति कुमार्पां पुं योगो मानं। न च क
र्तस्मरणं बाधकं। कपिल कणा दादिक मारभ्या द्यपर्यंतं कर्तस्मरणस्येव प्रतीयमान हात्। अ
न्यथा स्मृतीना मप्य कर्त क हापत्तेः। तत्रैव कर्तस्मरण मस्तीति चेत् वेदेपि हं दांसि जज्ञिरेत
स्मदि स्मदिक तस्मरणमस्येव। एवं प्रतिमन्वंतरं वैषा श्रुति रन्या विधीयत इत्यपि दृष्टव्यं।
स्वयं नरे वपन गवान् वेदो गी तस्य या पुरा शि वा द्या कषि पर्यंतो स्मर्प तौ रो स्य न का वका इति
वेदस्य श्रुति मार्गः। न च पौ रुषेय वेदमादि संभवा दप्रामाण्यं स्यादिति वाच्यं। निस सर्वज्ञे
न निदोष हात्। अतएव पुरुषां ते रस्य भ्रमा दि संभवा न कपिला देः कर्त ह्ये वेदस्य किं

दवगातेनामेवानेत्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्तुतरांतसमस्तस्यवेदस्यानित्यत्वमिति। उपादीनस्य
 समवायिकारणस्य प्रत्यक्षं प्रवृत्तौ कारणात्मित्वमिति निवृत्तिरिति। द्विष्टसाधनताज्ञानस्य निवृ
 त्तिप्रतिज्ञानत्वमन्यप्यतिरेकाभ्यामवधारितमिति भावः। यत्तदिति जीवनेनो नियंते
 यावज्जीवनमनुवर्तते सचातींद्रियः। तत्र प्रमाणमाह। शरीरइति। प्राणसंवाते घृधिकश्चा
 सादिः प्रयत्नो साध्यः। इत्थं च प्राणसंवारस्य सर्वस्य पलसाध्यत्वात्तुमानास्य संशयले
 जाभाज्यातींद्रिययत्नसिद्धिः। स एव जीवनेनो नियंते। गुरुत्वं निरूपयति। अतींद्रियमिति
 अनित्ये द्वाणुकादौ तत्तु गुरुत्वमनित्यं। नित्ये परमाणो नित्यं गुरुमिति अनुवर्तते। तद्गुरुत्वं
 न समवायि। असमवायिकारणं द्रवत्वं निरूपयति। सांसिद्धं कंमिति। द्रवत्वं द्विविधं सांसि
 द्धिकं नैमित्तिकं चेत्यर्थः। द्वितीयं नैमित्तिकं परमाणविति। जल परमाणो द्रवत्वं नित्यमन्यत्र
 पृथिवी परमाणवादौ जल द्वाणुकादौ च द्रवत्वमनित्यं। कुत्र ते जसी कुत्र च पृथिव्या नैमि
 त्तिकं द्रवत्वं कोवानैमित्तिकात्पक्षे द्रवत्वं नैमित्तिकमिति। अग्निसंयोगजन्यं नैमित्तिकं
 द्रवत्वं तज्जलवर्णादिरूपे ते जसि घृतजल प्रभृति पृथिव्या नवर्तते इत्यर्थः। हेतुरिति। अ
 समवायिकारणमित्यर्थः। संग्रहे सत्तुकादिसंयोगविशेषे तत्तद्द्रवत्वं स्नेहसाहचर्यमिति बो
 ध्यं। तेन द्रुतसुवर्णादिना न संग्रहः। स्नेहेन निरूपयति। स्नेह इति जल इति। जल एव स

॥ निरुद्धा ननु पश्चिमपितृले स्त्रिरुत्पलभ्यते । न चासौ ज्ञात्री यस्तथा सति दहनं प्राति कृत्य प्रसं
गादत आरुतैलांजर इति । तत्प्रकर्षात् तेनोपलभ्यमानस्तेनोपि ज्ञात्री य एव तत्प्रकर्षात्
दमेरानु कृत्या । अप्रकृत्यस्तेन जलं वद्विं विना शयति तेषां वः । संस्कारं निरूपयति संस्कार
वेदा इति वेगस्थितस्थापकभावनापेदात् संस्कारस्त्रिभिर्धनैः । कर्म ज इति वेगो वि
विधुः सार्थः । शरादौ हि नो दहनं जनितेन कर्मणा वेगो अन्यते तेन च पूर्व कर्मना शस्तत उच्यते
रकर्म एवमपि विना च वेगं कर्मणाः कर्म प्रतिबंधकत्वात् पूर्व कर्मना शस्तत रकर्मोऽस्ति
श्चनस्यात् । यत्र च वेगवता कपालेन जनिते घटे न न्यते सर्वे वेगो वेगः स्थितिस्थापक
ति । अकृष्टशारवादीनां परिस्सागे पुनर्गनस्य स्थितिस्थापकसाध्यात् । केचिदि
ति । चतुर्धुस्त्रिंसादिषु स्थितिस्थापकं केचिन्मन्यंते । इतदप्रमाणमिति भावः । तस्मिन्
तस्थापकं केचित् आकृष्टशारवादौ । न व नारव्य इति । तस्य संस्कारस्य उपेक्षा । न क
शानात्कारानुस्यते रूपेणा । नात्मक इत्युक्तं । तस्मिन् शया तस्मिन् स्य नु स्यते निश्चय
इत्युक्तं । तेनोपेक्षान्निश्चयहेन संस्कारं प्रति हेतु तैति भावः । ननु स्मरणं प्रति उपे
क्षान्निश्चयहेन हेतु संतेनोपेक्षादि स्थलेन स्मरणी । इच्छं संस्कारप्रतिशानहेन
हेतुता स्थितिचेत् । न विनिगमनाविरहेणापि संस्कारं प्रत्युपेक्षान्यहेन हेतुतायाः सि
द्धत्वात् । असौ संस्कारितत्र प्रमाणं दशयति । स्मरण इति यतः स्मरणं प्रत्युपेक्षां च

नयस्य तः संस्कारः कल्प्यते विना व्यापारं पूर्वो नुभवस्य स्मरणं हि जनना सामर्थ्यात्। स्वस्य व्या-
पारान्यतराभावे कारणेन संभवात्। न च प्रतिज्ञानप्रति तत्तत्संस्कारस्य हेतुत्वे प्रत्यक्षि-
ज्ञायाः। संस्कारजन्यत्वेन स्मृतिव्योपतिरिति वाच्यं अप्रयोजकं हात्। परे च नु दुहे संस्का-
रास्य विज्ञानमुदयादुदुद्धि संस्कारस्य हेतुत्वे ज्ञाया तत्ता स्मरणस्यैव प्रत्यक्षिज्ञां प्रति-
हेतुत्वं कल्प्यते इत्याहुः। कर्म नास्तीति। यदि ह्यपूर्वं न स्यात् तदा कर्म नाशालस्य शोदिता-
शब्दधर्मस्य न स्यात् न हिते न यागादेर्नीशः प्रतिबंधो वा कर्तुं शक्यते। तस्य पूर्वमेव
वृत्तादिति नरकादीनामीति। नरकदुःखादिसकलदुःखानां नारकी शरीरादीनां वसा-
धनमधर्म इत्यर्थः। प्रमाणमाह प्रायश्चित्तादिना क्य इति। यदि ह्यधर्मो न स्यात् तदा प्रा-
यश्चित्तादिना नाशयं न स्यात्। न हितेन ब्रह्मरुन नादेर्नीशः। प्रतिबंधो वा विधातुं
शक्यते तस्य पूर्ववनिष्ठत्वादिति भावः। जीवेति इक्ष्वरस्य धर्माधर्मो भावादिति भावः।
इमो धर्माधर्मो वा सनेति। अतो ज्ञानिना ह्युतेषु कृतकृत्यते कर्मणि न फळापाठ-
मिति भावः। इह च तत्तत्ज्ञानिनां उदिति कायव्युत्तेन सकलकर्मणां क्षय इति चेत्तान-
तत्र योगस्य वेदबोधितनाशकोपलक्षणात्। कथमन्यथा प्रायश्चित्तादिना क-
र्माणां नशो तदुक्तं शानाग्निः सर्व कर्माणि च स्मसाहुरुते। तथेति। क्षीयंते वास्य कर्म-
णि। तस्मिं दृष्टे परावर इति च। ननु तत्तत्ज्ञानिनस्तस्मिन् शरीरावस्थानेषु खदुःखा-

दिवनस्या त शानेन सर्वेषां कर्मणा नाशादिति चेत्। प्ररक्षेतर कर्मणामेव नाशात् त
वरीरेभोगजनकं हि यत्कर्म तत्प्रारब्धं। तदस्मिन् प्रायमेव क्लृप्तं तस्मिन् प्रायमेव न मिति
शब्दं निरूपयति। शब्द इति। तातो इति। आकाशसमवेतः दूरस्थ शब्दस्याग्राह्या
श्रोत्रेति। ननु। मृदंगाद्यवच्छेदेनोत्पन्न शब्दे। श्रोत्रे कर्णं तदुत्पत्तिरित्यत आह वाची
ति आद्यशब्दस्य बहिर्दशदिगवच्छिन्नोभ्यशब्दस्तेनैव शब्देनोत्पाद्यते स वाद्यवा
व्यापक एव क्रमेण श्रोत्रोत्पन्न उपलभ्यत इति कदेवेति। आद्यशब्दादशदिग्
शब्दा उत्पद्यन्ते ते अन्ये दशशब्दा उत्पद्यन्ते इति भावः अस्मिन् कल्पे गौरवात् कृतं कस्य
चिन्मत इति। ननु शब्दस्य नित्यत्वात् तदुत्पत्तिः कर्णसंगच्छते स्यात् आह उत्पन्न इति
शब्दानामुत्पाद्यविनाशप्रत्ययः शालिहादनि सवृत्तिमि सवृत्तिः ननु स एवायं कका
र इत्यादि प्रत्ययमिश्रानां छद्मानां नि सवृत्तिः इत्युच्यते। स्यादविनाशबुद्धिर्भ्रमरूपेव
स्य त आह सोयमिति। तत्र हि प्रत्ययमिश्रानस्य तत्स जातीयविषयाननु तदुत्पत्ति
वेदे। विषय उक्तप्रतीतिविरोधात्। इत्युच्यते। द्वयोरपि बुद्ध्या न भ्रमरूपमिति। ननु स जा
तीये सोयमिति प्रत्ययमिश्रानुत्पत्तिरित्यत आह। तदेवेति। यद्यपि अथा कर्तृ तदौ

अमन्येनापि कृतमित्याददर्शनादिति भावः ॥ ॥ इति श्रीयुक्तमहामहोपाध्याय
 श्री द्वा तपे चानन ॥ चार्यकृतसिद्धांतमुक्तावली संस्कृत ॥ ॥ वैष्णवासेकु
 अपक्षे बलुर्द्वयं रविवासरे विहृतात्मजेन पुरुषोत्तमेन लिखितमिदं पु
 स्तकं विदुरे ॥ श्रीवक्तुं डाय नमः ॥ ७ ॥ श्री ॥ ॥ ७

५१

१०
 १६

सिद्धानामुक्तावली

१०
 १६

१०
 १६